

ლავრენტი ჯანიაშვილი

მინათმოქმედება და მინათსარგებლობა სამცხე-ჯავახეთში XIX ს-ის სომხური მიგრაციის შემდეგ

სამცხე-ჯავახეთი მინათმოქმედების განვითარებისა და მისი წარმოების მასშტაბების მხრივ ოდითგანვე გამორჩეული მხარე იყო. სამინათმოქმედო დარგების მრავალფეროვნებას განაპირობებს რეგიონის ეკოგეოგრაფიული და ლანდშაფტური მრავალფეროვნება. ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით აქ ოთხი ზონა გამოიყოფა (კორძახია 1950: 65). მეურნეობის ამ დარგის უძველეს ტრადიციებზე მეტყველებს არქეოლოგიური მონაცემებიც, კერძოდ ამირანის გორის ნასახლარი, რომელიც მტკვარ-არაქსის ეპოქას ეკუთვნის. ამირანის გორაზე მინათმოქმედებისა და შინასაქმიანობასთან დაკავშირებულ კულტურულ კომპლექსში ქვის იარაღების გვერდით გვხვდება სპილენძის ნამგალი. ამგვარი სამკალი კაჟის ანალოგიურ იარაღთან შედარებით უფრო ქმედითი უნდა ყოფილიყო, რაც იმ დროისათვის მინათმოქმედების მაღალ დონეზე მიგვითითებს (ჩუბინიშვილი 1963: 85). რეგიონში მაღალგანვითარებულ სამინათმოქმედო კულტურაზე გვიანდელი ნერილობითი ნყაროებიც მეტყველებენ. მაგ., პროკოფი კესარიელის ცნობით მესხები დახელოვნებულ მინის მუშებად ითვლებოდნენ (კესარიელი 1965: 127).

ზონალური, ლანდშაფტური და კლიმატური სხვადასხვაობის გამო სამცხისა და ჯავახეთის სამინათმოქმედო კულტურა საკმაოდ განსხვავდებოდა. ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, სამცხეში „ნაყოფიერებს ყოველთა მარცვალთა და არა ყოველგან, ადგილად აკეთებენ აბრეშუმსაცა მცირედ. და ხილნი რომელნიცა აღვსწერეთ, არიან მრავლად და კეთილნი, არიან წალკოტნი, მტილნი და სავარდენი... ხოლო ჯავახეთი არს ვითარცა თრიალეთი, უვენახო, უხი-

ლო, უტყეო, ვიეთთა ადგილთა სწუნ ნივასა, და მოსავლი-
თაც ეგრეთვე, არამედ ნაყოფიერი და მოუცდენელი“ (ბაგ-
რატიონი 1973: 672).

XVI საუკუნიდან, მესხეთში ოსმალეთის გაბატონების
შემდეგ, დაიწყო ტრადიციული ქართული მინათმოქმედების
წესის მოშლა და ოსმალურის დანერგვა. თუმცა როგორც
დ. ბაქრაძემ შენიშნა თურქულმა მმართველობამ ვერ შეძლო
ერთბაშად მოესპო ძველი მინათმფლობელობა და ნაწილობ-
რივ შეცვლილი ლენური სისტემა გვიანობამდე არსებობდა.
ამგვარ ვითარებას თურქები ადგილობრივ ფეოდალთა მი-
სამხრობად იყენებდნენ. მართალია ქართული ფეოდალიზმი-
სათვის დამახასიათებელი საკუთრების უფლება, ისლამის
მზარდი გავლენით, ბატონყმობის გაქრობასთან ერთად თან-
დათანობით ისპობოდა, მაგრამ მემამულეთა მიწები, ძირი-
თადად, კვლავ მათი წინანდელი მფლობელობის ხელში რჩე-
ბოდა (ბაქრაძე 1889: 29-30).

XVI საუკუნის ბოლოსათვის „გურჯისტანის ვილაიეთის
დიდ დავთარში“ დასახელებულია მიწის მფლობელობის
თურქული ფორმები: თიმარი, ზეამათი, ვაკუფი, ჩიფლიქი,
მულქი მოურის (სამკვიდრო მულქი), ზაიმი (ზაიმეთის
მფლობელი), თიმარის მფლობელი („საჰიბი თიმარ“ ან „ერ-
ბაბი თიმარ“) თიმარის კაცი („მერდი თიმარ“) (გაბაშვილი
1958: 328). თურქული მინათმფლობელობის სახეები – ხასი
მიწები, იურთლუკისა და ოჯაქლიკის მიწები (როგორც
„მულქი“ ე. ი. კერძო, ისე „ერზი მულქი“ ე. ი. სახელმწი-
ფო), ზეამეთი და თიმარი – სამცხე-ჯავახეთში „ჩილდირის
ვილაიეთის ჯაბა დავთრითაც“ დასტურდება (სვანიძე 1984:
27-90). მოხელეებმა დაიანგარიშეს თითოეული დასახლებუ-
ლი პუნქტის შემოსავალი, გადაიყვანეს იგი ფულად ერთე-
ულში „ახჩებში“ და ამის მიხედვით გაანერეს სასოფლო-სა-
მეურნეო პროდუქტებზე გადასახადები. ირკვევა, რომ სამ-
ცხე-ჯავახეთში გლეხების უმრავლესობას საკომლო (ჩიფლი-

კი) მიწა ჰქონდა, რომელიც ამასთანავე საგადასახადო ერთეულიც იყო (სვანიძე 1984: 11-34). ბუნებრივია, ოსმალური თიმარიოტული სისტემის შემოღება დაპყრობილ ქვეყანაში სოციალ-ეკონომიკური წყობილების თანდათან გარდაქმნისა და ადგილობრივი მოსახლეობის ასიმილაციისათვის სჭირდებოდათ.

უნდა ითქვას, რომ თურქების ეროვნულმა, რელიგიურმა და სოციალ-ეკონომიკურმა ძალადობამ ქართულ მოსახლეობაში ძლიერი მიგრაციული პროცესები გამოიწვია. ზემო ქართლი ნასოფლარებით გაივსო. XVI საუკუნის ბოლოსათვის ჯავახეთში 153 სოფელი და 102 ნასოფლარია დაფიქსირებული (თოფჩიშვილი 2000: 9). ისტორიული წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზის შედეგად რ. თოფჩიშვილმა დაადგინა, რომ სამცხიდან გადასახლება მიმართული იყო ძირითადად დასავლეთ საქართველოსაკენ (გურია, იმერეთი), ჯავახეთიდან კი აღმოსავლეთ საქართველოსაკენ (თოფჩიშვილი 2000: 10).

რუსეთ-თურქეთის ომისა და სამცხე-ჯავახეთის შემოერთების შემდეგ (1829 წ.) გაჩნდა ტრადიციული ქართული მიწათმფლობელობისა და მიწათმოქმედების აღდგენის შანსი, მაგრამ რუსულმა ხელისუფლებამ კერძო მიწების მფლობელობის წესი გარკვეული პერიოდით უცვლელად დატოვა.

XIX საუკუნის და XX ს-ის დასწყისის რუსული სპეციალური ლიტერატურა სამცხე-ჯავახეთში კერძო მიწათმფლობელობის ორ ფორმას ასახელებს: „ახჩურს“ და „თაფურს“. ახჩურის კატეგორიას აკუთვნებდნენ ოსმალური მმართველობის ხანაში ჩამოყალიბებულ პირობით სარგებლობაში მყოფ მიწებს, რომელთა ფლობის უფლებას იმტიკიცებდნენ სულთანისაგან ბოძებული საგანგებო ბარათებით (კურჩაევი 1887: 3). „თაფურს“ წესით კი ოსმალეთის იმპერიაში მიწას იჯარით იღებდნენ ფეოდალთა საშუალო ფენის წარმომადგენლები და ხელმეორედ იჯარითვე გასცემდნენ გლე-

ხებზე (ტვერიტინოვა 1963: 21-22, 64 ; თურმანიძე 2001: 32). ასეთი წესი დიდ არეულობას იწვევდა და ხშირად უკმაყოფილების მიზეზიც ხდებოდა (თურქეთის ხალხები 1879: 122).

1829 წლის ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულების თანახმად, არზრუმის ვილაიეთიდან, სამცხე-ჯავახეთში 30 ათასამდე სომეხი ჩამოსახლდა და რადიკალური ეთნოდემოგრაფიული ცვლილება მოხდა. უნდა აღინიშნოს, რომ მიგრანტები მეტწილად დამკვიდრდნენ, ხსენებული საზავო ხელშეკრულების პირობებით, ოსმალეთში გადახვენილ ქართველ მუსლიმთა სოფლებში, სადაც მათთვის ჩვეული გარემო დახვდათ.

ტრადიციულად სამცხე-ჯავახეთის სიმბიოზური, მინათ-მოქმედება-მესაქონლეობით წარმოდგენილი მეურნეობისათვის დამახასიათებელი იყო კომპლექსური საცხოვრებელი და სამეურნეო, დარბაზული ტიპის ნაგებობები. დასახლებული პუნქტები ერთმანეთთან საიდუმლო ხვრელებით დაკავშირებული შენობებისაგან შედგებოდა, ეზოების უქონლობისა და ნაგებობების მაქსიმალური სიმჭიდროვის გამო ასეთი დასახლება თითქმის შეუმჩნეველი იყო. სოფელს მტრის თვალისაგან იფარავდა ისიც, რომ სასოფლო სამეურნეო სავარგულები მოშორებით მდებარეობდა. მთხრობელთა გადმოცემით მიწურბანიანი და სანახევროდ მინაში ჩაფლული სოფლები ნაკლებად ზარალდებოდა მტრის თავდასხმის შემთხვევაში. სომხური დასახლებები ოსმალეთში, მესხეთის ქართული სოფლების მსგავსად, მონოგენური უბნებისაგან შედგებოდა, დაცული იყო განსახლების პატრონიმიული პრინციპი, ყოველი უბანი რამდენიმე ერდოიან-გვირგვინიან საცხოვრებელ და სამეურნეო კომპლექსს აერთიანებდა. შენობა-ნაგებობების განლაგებით სომხური სოფლები მესხეთის ქართული დასახლებებისაგან თითქმის არ განსხვავდება.

სამცხე-ჯავახეთში ადაპტაციისას სომხური მოსახლეობა იძულებული იყო აეთვისებინა ადგილობრივ ეკოგეოგრა-

ფიულ გარემოზე ოპტიმალურად მორგებული კულტურები, შრომის იარაღი და წესები. ამ კუთხისათვის დამახასიათებელი მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სიმბიოზი ცხოვრების ყველა სფეროზე ახდენდა გავლენას. მალაღანვითრებული მემინდვრობა მოითხოვდა, მესაქონლეობის განვითარებას. გამწევი ძალის გარდა მინათმოქმედებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქონლის პატივს, როგორც ბუნებრივ სასუქს, უტყეო ჯავახეთში ნაკელისაგან სანვავს (წივას) ამზადებდნენ; ყოველდღიურ რაციონში გარკვეულ წილს შეადგენდა ხორცისა და რძის პროდუქტები, მესაქონლეობა პოზიტიურ გავლენას ახდენდა შინამრეწველობაზე. ჯავახეთის სოფლები: კარტიკამი, არაგვა, სათხე განთქმული იყვნენ ოჯახებში დამზადებული შალის ნაწარმით, რომელიც საფრანგეთშიც კი გაჰქონდათ

მიგრანტებმა ადვილად აუღეს ალლო მეხილეობას და მებაღეობას, რომელთაც მესხეთში დიდი ტრადიციები გააჩნიათ. ოსმალთა გავლენით გამოდევნილ მევენახეობას ქართველ მუსლიმებში მებაღეობა ჩაენაცვლა. განთქმული იყო ვაშლის ჯიშები თურაშაული, შაქარვაშლა, კიტრა, ადრეულა და ა.შ.; მსხლის ჯიშები: უდური გულაბი, ხეჭეჭური, კალოს მსახლი. თანდათანობით ხილის ქართული სახელწოდება თურქულით იცვლებოდა. XIX საუკუნეში სამცხე-ჯავახეთში საკამოდ გავრცელებული იყო ვაშლის თურქული სახელები – შაჰალმა, ფაშაალმა და ა. შ. უნდა ითქვას, რომ ეს ტრმინები, პირველ რიგში, გამუსლიმებულ მოსახლეობაში დამკვიდრდა, შემდეგ კი ფართოდ გავრცელდა.

თურქეთიდან შემოსულ სომხებს აქ ზეთსახდელებიც დახვედრიათ, რომელთა დანიშნულებაში სწრაფად გარკვეულან, შეუკეთებიათ დაზიანებული კედლები და როცა, რამდენიმე წლის შემდეგ, სელის კარგი მოსავალი მიუღიათ, მთელი სიძლიერით აუმუშავებიათ ისინი. ქართველების მიერ აგებული და სომხებისაგან განახლებული ზეთსახდელებით

სამხრეთ საქართველოში XX საუკუნის 20-იან წლებამდე სარგებლობდნენ.

რუსეთის გაბატონების პირველ წლებში ადრიანოპოლის ხელშეკრულების პირობებით თურქეთში გადახვენილი მიწის მეპატრონეთა ნაწილი უკან დაბრუნდა, რათა აქ თავისი უძრავი ქონება (ძირითადად მიწა) გაეყიდა. მიწები, შედარებით იაფ ფასში, მათ მართლა გაყიდეს. მყიდველები იყვნენ სახელმწიფო მოხელეები ან კერძო პირები, რომელთაც სათანადო ნასყიდობის აქტებიც მიიღეს. თურქეთიდან გადმოსულ მიგრანტთა (სომხები და ბერძნები) ნაწილი სწორედ ასეთ მიწებზე აღმოჩნდა. ხშირად ეს მიგრანტები იძულებული ხდებოდნენ კვლავ აყრილიყვნენ და სხვაგან ეძებნათ საცხოვრებელი. მაგ., 1830 წელს თურქეთიდან ჩამოსახლებული ბერძნები ერთი წლის შემდეგ ნალკის რაიონის სოფ. რეხაში გადასახლდნენ, რადგან გაიგეს, რომ სოფლები: ხიზაბავრა, სამსარი, ზაკი, ალაიანი და, მათ შორის, სოფელი კოთელიაც, სადაც ისინი ცხოვრობდნენ, თბილისის სამოქალაქო გუბერნატორს ზავილევსკის ჰქონდა ნაყიდი. ე. ი. სახაზინო მიწის ნაცვლად ისინი კერძო მამულში აღმოჩნდნენ. სწორედ ამას გამოუწვევია მათი გადასვლა. სხვათა შორის, ბერძნებს ადგილობრივი 9 ოჯახიც გაჰყოლია და ახალი ადგილისათვის თავის ძველი სოფლის სახელი კოთელია დაურქმევია (გუგუშვილი 1949: 556). სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ დაიწყო საქართველოს სხვა მხარეებიდან სამცხე-ჯავახეთში ჩასახლების პროცესიც, რაზეც ჩვენი სავლელ მასალაც მოწმობს. თუმცა ამას მეტად მცირე მასშტაბი ჰქონდა.

როგორც ითქვა, რუსებმა ოსმალური მიწისმფლობელობის სისტემა უცვლელად დატოვეს. ოსმალეთის იმპერიაში, მცირე გამონაკლისის გარდა, თავფუს უფლებით მიწას ფლობდნენ სხვადასდასხვა ფენის წარმომადგენლები. გლეხობას თავფუს შესაძენი თანხა იშვიათად თუ გააჩნდა. როგორც წესი ისინი მიწას იჯარით იღებდნენ თავფუს მფლობე-

ლებისაგან. ნაწილი კი სარგებლობდა ერაზი მირიეს კატეგორიის მიწებით, რომელზეც ჯერ არ იყო გაცემული თავუ და სახელმწიფოს. უშუალო განკარგულებაში იმყოფებოდა (ბენდიანიშვილი 1965: 33-34). ოსმალეთისათვის წართმეულ მესხეთის ტერიტორიაზე მიწის ახალი მეპატრონეები თავიანთ მამულებს ძველი თურქული მმართველობის დროინდელი „თაფუს“ წესით აძლევდნენ მიწებს კერძო პირებს. თავუს ამლები კი, თავის მხრივ, ხელმეორედ გასცემდა ხოლმე მიწას იჯარით. „თაფუს“ შინაარსი ამ ხანებში გულისხმობდა მესაკუთრის ბეჭდიან და ხელმონერილ დოკუმენტს, რომლითაც იგი მიწას უვადო მფლობელობაში გადასცემდა კერძო პირს. „თაფუს“ ამლები მიწის მესაკუთრეს თავდაპირველად უნაზღაურებდა გარკვეული ოდენობის თანხას, შემდეგ კი ყოველწლიურად მოსავლის 1/5 ან 1/6 ნაწილს უხდიდა (გუგუშვილი 1949: 597). მიწის მფლობელობის ამგვარი წესი მინათმოქმედისათვის მეტად კაბალური იყო, რადგან ფაქტობრივად შემოსავლის დიდი ნაწილი იჯარით გამცემი ორი სუბიექტისათვის უნდა გაენაწილებინა.

რუსული მმართველობა გვიან მიხვდა დაშვებულ შეცდომებს და XIX საუკუნეში რამდენჯერმე სცადა იმ პირთა წრის შეზღუდვა, ვისაც „თაფური“ მიწები ჰქონდა, რადგან „თაფუ“, სინამდვილეში, მიწით სპეკულაციას წარმოადგენდა. ახალციხის ბევრი მოქალაქე გასული საუკუნის ბოლომდე ცხოვრობდა „თაფური“ მამულებიდან მიღებული შემოსავლით (კუჩავეი 1888: 332).

სახელმწიფო მიწების უკიდურესი სიმცირე (მიგრანტთა მრავალრიცხოვნების გამო მათი სრული დაკმაყოფილება ვერ მოხერხდა) სომხებს აიძულებდა მიწები თავუს წესით აეღოთ იჯარით. სომეხი მთხრობელის თანახმად – „ჩვენი ჩამოსახლებისას სახაზინო მიწები ცოტა იყო, ბევრი მიწა ბატონებს ჰქონდათ, ისინი ახალციხეში ცხოვრობდნენ – ტერკარაპეტიანი, აივაზიანი, სერაკანიანი. ისინი მიწას თავად არ ამუშავებდნენ, ხალხს აძლევდნენ სანახევროდ“. ეს მასა-

ლა სოფ. დიდ პამაჯშია ჩანერილი. მართალია მთხრობელი არ იცნობდა ტერმინ „თაფუს“, მაგრამ რადგან „ბატონების“ ეთნიკური კუთვნილება (სომხობა გამორიცხავს, რომ ისინი ტრადიციულ მინათმფლობელობის (ქართველი დიდებულების) რიცხვში შედიოდნენ, ამიტომ სავარაუდოა, რომ საქმე გვექონდეს ახლადგამოჩეკილ – „თაფჩიკთან“ რომლებითაც ზემოთ მოტანილი ცნობის თანახმად სავსე იყო ახალციხე.

გასული საუკუნის ბოლოსთვის ახალციხის მაზრაში კომლზე საშუალოდ მოდიოდა 13, 75 დესეტინა მინა (სულზე – 1,55), ახალქალაქის მაზრაში – 20,9 დესეტინა (სულზე – 2, 32). მთელი სამინათმოქმედო ფონდის ძირითადი ნაწილი სისტემატურ გადანაწილებას ექვემდებარებოდა. გასული საუკუნის ბოლოსთვის მინის გადანაწილების რამდენიმე წესის გამოყოფა შეიძლება: 1. გადანაწილებისას ყურადღება ექცეოდა თითოეულ კომლში შემავალ ნევრთა რაოდენობას; 2. მინა ნაწილდებოდა კომლების შესაძლებლობების (მატერი-ალური) მიხედვით; 3. მინის განაწილებას მიტაცებითი ხასიათი ჰქონდა (ვერმიშევი 1886: 56, 88; ეგიაზაროვი 1887: 399-400).

გადანაწილებას ექვემდებარებოდა ყველა კატეგორიის მინა, გარდა საბაღე ნაკვეთებისა, რადგან ითვალისწინებდნენ, რომ საბაღე ნაკვეთის გაშენება დიდი შრომას მოითხოვდა. ნიშანდობლივია, რომ მომთაბარე ქურთებით დასახლებულ სოფ. ვერტოხნში ხილის ბაღებსაც ანაწილებდნენ, რადგან მათ ხეხილი გაშენებული დახვდათ და ბაღების მოვლის ტრადიცია არ გააჩნდათ (ვერმიშევი 1886: 88).

XIX საუკუნის მონაცემებით სომხები მისდევდნენ მინების განაწილების „ამფა-ჩარექულ“ წესს. ნაკვეთებს ანაწილებდნენ კომლთა შორის, მათში შემავალი ადამიანების რაოდენობის მიხედვით (ეგიაზაროვი 1887: 400). პირველ რიგში განსაზღვრავდნენ მინის საერთო ფონდს, შემდეგ სოფელში მაცხოვრებლებს დაყოფდნენ ერთეულებად ე. წ. ამ-

ფებად (ხანდახან ერთ ამფაში ორი ან მეტი რიცხვმცირე ოჯახი შეჰყავდათ) თითოეული ამფა 4 ჩარექისაგან შედგებოდა (ჩარექში შედიოდა 4 სული). ამის შემდეგ მიწის ნაკვეთები, რომლებიც ასევე ერთეულებად იყო დაყოფილი, ნაწილდებოდა ამფებს შორის (ეგიაზაროვი 1887: 74). ზოგჯერ ითვალისწინებდნენ კომლთა გადახდისუნარიანობას. სოფლის შეკრებაზე გადანყევტდნენ რა ოდენობის გადასახადი უნებდა ერთ ოჯახს. შემდეგ მეკომურებს ეკითხებოდნენ თანახმა იყო თუ არა ამ ოდენობის გადასახადი დაკისრებოდათ. თანხმობის შემთხვევაში მას უფლება ეძლეოდა „ამფაზე“. თუ ვინმე უარს განაცხადებდა, მაშინ მასვე განასაზღვრინებდნენ რა ნაწილის გადახდა შეეძლო. თითოეულ კომლს გამოუყოფდნენ იმდენ წილს, რამდენის შესაბამისი გადასახადის გადახდის სურვილიც თავად გამოთქვა.

ს. ეგიაზაროვის აზრით სულადობრიობაზე დამყარებული მიწის პერიოდული გადანაწილება ე. წ. „ამფა-ჩარექული სისტემა“ ემყარებოდა ელემენტარული სამართლიანობის პრინციპს, ვინაიდან გლეხურ ყოფაში მთავარ მასაზრდოებელს მიწა წარმოადგენს, თითოეულ ადამიანს აქვს უფლება საზრდოს მოპოვებაზე და ამიტომაც ეკუთვნის მიწის მისი წილი ნაკვეთი. ავტორი მიიჩნევს, რომ ეს წესი უძველესია და სომხურ ეთნიკურ გარემოს ახასიათებდა. განსხვავებული ვითარება იყო ქართველებში. აქ გავრცელებული მიწის კომლობრივი განაწილების დროს მხედველობაში მიიღებოდა კომლის მატერიალური მდგომარეობა. უფრო ძლიერი (მატერიალური თვალსაზრისით) ოჯახები მიწის მეტ ოდენობას იღებდნენ (ეგიაზაროვი 1887: 400).

სამცხე-ჯავახეთის მკვიდრ მოსახლეობაში მიწის გადანაწილების სულადობრივი პრინციპის არქაულობის მტკიცება ძნელია, მაგრამ საველე-ეთნოგრაფიული მასალა საფუძველს იძლევა ვივარაუდოთ, რომ მიწის სულადობრივი დანაწილება საფუძვლად დაედო სახაზინო მიწაზე დამკვიდრებული სომეხი მიგრანტებისათვის სავარგულების მიცემას: „ამ სოფლის

მინების ნაწილი მთავრობამ მოგვცა და ჩვენმა მოხუცებმა დაანაწილეს ოჯახის წევრთა რაოდენობის მიხედვით. ნაკვეთების დანაწილებას ხელმძღვანელობდა „იუზბაში“ – მამასახლისი, აზომვას კი აწარმოებდა საგანგებო მინისმზომელი „იფჩი“. (სოფ. პამაჯი). სამცხე-ჯავახეთის სხვადასხვა სოფლებში მინისმზომელებს განსხვავებული საზომი ერთეულები ჰქონდათ. რაც საერთო სიტუაციაში გარკვევას ართულებდა.

სომხებით დასახლებულ ბევრ სოფელში (განსაკუთრებით ჯავახეთში) მინების გადანაწილება მათი ჩამოსახლებიდან საუკუნის ბოლომდე აღარ მომხდარა. ამიტომ შეიქმნა გარკვეული დისპროპორცია ცალკეული ოჯახების წევრთა რიცხვსა და მათ სარგებლობაში არსებულ მინის რაოდენობას შორის. ამ გარემოებამ ახალქალაქის მაზრაში მცხოვრებ მცირემიწიან სომხებში გასული საუკუნის 70-იან წლებში ძლიერი მღელვარება გამოიწვია (ვერმიშევი 1886: 76).

რუსეთმა XIX ს-ის 60-იან წლებში განახორციელა სასოფლო რეფორმა, რომელიც, სხვათა შორის, მიზნად ისახავდა სათემო მმართველობის უფლებების გაზრდას. სასოფლო თემებში უნდა გაერთიანებულიყვნენ ყველა კატეგორიის გლეხები. სოფლის საზოგადოებრივი მმართველობის უმაღლეს ორგანოდ ითვლებოდა გლეხების კრება, აღმასრულებელი ხელისუფლება თავს იყრიდა სოფლის მამასახლისის, ხოლო სასამართლო – სოფლის მოსამართლის ხელში. საქართველოში იმხანად სასოფლო თემებს მხოლოდ ადმინისტრაციული ერთეულის შესრულება შეეძლოთ, რადგანაც რუსეთისაგან განსხვავებით სათემო მინათმფლობელობა სუსტად იყო შემორჩენილი (ბენდიანაშვილი 1990: 225-226). თუმცა სათემო მინების განაწილება რა თქმა უნდა გავრცელებული იყო ყველგან, სადაც თემს გარკვეული მინის ფონდი გააჩნდა. გ. ჯალაბაძე ამფა-ჩარექობის ანალოგიას ხედავდა ფშავ-ხევსურეთში სათემო მინების აღლუმებად, ქიზიყში ოცეულებად დანაწილების წესში (ჯალაბაძე 1972: 11).

გასული საუკუნის ბოლოსთვის შეიმჩნეოდა ცალკეული მეკომურის მისწრაფება დაესაკუთრებინა სათემო მფლობელობაში არსებული მიწა სხვადასხვა გზით (საბალედ შემოღობვა შენობა-ნაგებობების აგება და სხვა), რაც თემის მხრიდან წინააღმდეგობას ხვდებოდა. თუმცა, ხშირად, თემი იძულებული იყო მდგომარეობას შერიგებოდა. მაგ., ვალეში დადგენილი იყო მიწის პერიოდული კომლობრივი გადანაწილება, მაგრამ რადგან ამ ზონაში მებაღეობა ძალზე შემოსავლიანი იყო, მრავალი მეთემე აკრძალვის მიუხედავად ბაღებს აშენებდა. ამის გამო იძულებული გახდნენ ბაღის გაშენების (ე. ი. მუდმივი სარგებლობის) უფლება სათემო მიწებზე სხვებისთვისაც მიეცათ (ვერმიშევი 1886: 75).

სამუსულმანო საქართველოში (ასეთად ითვლებოდა მაშინ სამცხე-ჯავახეთი და ბორჩალოს მაზრა) XIX ს-ის გასული საუკუნის საგლეხო რეფორმა მხოლოდ 70-იანი წლების დებულებებით ამოქმედდა. ამიერიდან შესაძლებელი გახდა საგლეხო კომლეს კერძო საკუთრებაში ჰქონოდათ მიწა. არაპრივილეგირებულ მიწათმფლობელთა მამულების ნაწილი გლეხებმა უსასყიდლოდ მიიღეს. გახშირდა მათ მიერ მიწების შეძენის ფაქტებიც (გიორგაძე 1969: 25), რაც სავლემ მასალითაც დასტურდება.

კერძო მიწებს სამანებით მიჯნავდნენ. სამანად გამოყენებოდა ძირითადად ქვები. ერთი მთხრობელის ცნობით კი მამამისს ასეთი ქვის ქვეშ ნახშირიც ჰქონია ჩაყრილი. „საქმე იმაშია, რომ ქვის მოძრობა ან გადაადგილება შეიძლება, ნახშირი კი მიწაში მუდმივად დარჩებოდა და ვერავინ ნაშლიდა“ – ამბობს იგი.

ქ. ვერმიშევი გლეხთა მიწების შემდეგ კატეგორიებს გამოყოფს: I. საკარმიდამო – რომელშიც შედიოდა ა) შენობა-ნაგებობებისათვის განკუთვნილი ადგილი, ბ) კალო, გ) წივის მოსამზადებელი „ბასმა ერი“, დ) საბძელი. ავტორის შენიშვნით ზოგიერთ ნაკლებშეძლებულ ოჯახს შეიძლებოდა კალო ან საბძელი არ ჰქონოდა, ასევე „ბასმა ერი“ არ სჭირდებო-

დათ ტყიან ადგილებში, სადაც ნივას სანვავად არ გამოიყენებდნენ; II. საბაღე ნაკვეთები – მასში შედიოდა როგორც ხეხილიანი, ისე საბაღედ შემოღობილი ფართობები; III. სახნავი – იყოფოდა სარწყავ და ურწყავ მიწებად; IV. სათიბები; V. საძოვრები. (ვერმიშევი – 1886: 56)

ახალციხის მაზრაში საკარმიდამოებს ეჭირა დაახლოებით 1, 79%, საბაღეს – 1,86%, სახნავს – 47,9% (სახნავის 14, 94% სარწყავი იყო, 32,96 – ურწყავი), სათიბები შეადგენდნენ 3,43%, საძოვრები 36,02%. ახალქალაქის მაზრაში საკარმიდამო ნაკვეთებს მთელი სანადელო მიწის დაახლოებით 8% ეჭირა, საბაღეს – 0,67%, სახნავს – 48,2% (სარწყავი იყო მხოლოდ 0,2%) სათიბები მთელი ფონდის 12,3%-ს შეადგენდნენ, საძოვრები – 37,38%-ს (ვერმიშევი 1886: 54).

ეს ციფრობრივი მონაცემები გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის სამცხე-ჯავახეთის ორივე მაზრის სოფლის მეურნეობის დარგებზე. რადგან სახნავი მიწა მთელი ფონდის თითქმის ნახევარს შეადგენდა, რაც მიუთითებს, რომ მემინდვრეობას აქ წამყვანი როლზე გააჩნდა. ამასთან ახალქალაქის მაზრაში ბაღების (0,67%) სიმცირე ახალციხესთან შედარებით (1, 79%) მიუთითებს, რომ მეხილეობა სამცხეში უფრო მეტად იყო განვითარებული. ამასთან, სამცხეში უფრო მეტად იყო სარწყავი მიწები, ვიდრე ჯავახეთში.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისით მესხეთში სარწყავად მთის წყაროებით სარგებლობდნენ. ისეთი დიდი მდინარეების გამოყენება – როგორც იყო მტკვარი, ახალქალაქის წყალი, ქვაბლიანი, ფოცხოვი და სხვა შეუძლებელი ხდებოდა ადგილობრივი გეოგრაფიული გარემოს გამო (გეგეშიძე 1961: 07). მაგ., სამცხეში, ვალეს ზონის სოფლებში, სადაც გასული საუკუნის 30-იან წლებში თურქეთიდან ჩამოსული სომხები დასახლდნენ, სარწყავი წყლებით სარგებლობის მკაცრად მონესრიგებული გრაფიკი ძველთაგანვე ჰქონიათ. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი

დავთრის“ თანახმად მდინარე ბორბოლიდან მომდინარე წყალი, რომელიც სათავეს ორალიდან იღებს, ძველი დროიდანვე ვალეს საზღვარზე მდებარე ადგილების, ვენახისა და ბაღის სარწყავი წყალი იყო... მცოდნე პირნი იუწყებიან, რომ მდინარე წყალთბილიდან მომდინარე წყლის ნახევარი ძველი დროიდანვე სოფ. ვალეს სარწყავი წყალი იყო. ამავე წყაროთი დასტურდება, რომ მეზობლად მდებარე სოფლები სარწყავი წყლით რიგრიგობით სარგებლობდნენ (ჯიქია 1941: 38-41).

სოფლებს შორის სარწყავ წყალს ანაწილებდნენ კომლთა რაოდენობის მიხედვით. სოფ. ვალე, წყალთბილა და ნაოხრები (ბოლო ორში სომეხი კათოლიკეები ცხოვრობენ) ფართობებს რწყავდნენ მდინარე ყარაფახურის წყლით, ამასთან ოთხი ნაწილი ეკუთვნოდა ვალეს, ოთხი წყალთბილას და ორი ნაოხრებს. სრულწელიანობის დროს (მაისის შუა რიცხვებამდე) ამ მდინარით სარგებლობდა სოფ. წინუბანიც. ვალე, პატარა და დიდი პამაჯი და სხვილისი სარგებლობდნენ ასევე ბორბოლათი, რომლის 4/12 ეკუთვნოდა ვალეს, 2/12 დიდ პამაჯს, სხვილისი და პატარა პამაჯი კი ამ წყლით ჩვეულებრივ ღამით რწყავდნენ: ორ ღამეს ირწყებოდა სხვილისი, ერთი ღამე კი პატარა პამაჯი (ვერმიშევი 1886: 64).

ეთნოგრაფიული მასალა, ზემოთ მოყვანილი სპეციალური ლიტერატურა და წყაროთა მონაცემები ცხადყოფენ, რომ სხვადასხვა სოფლებზე გამდინარე მცირე მდინარეებით რიგრიგობით მორწყვის გრაფიკი გარკვეულ ცოდნა-გამოცდილებას ემყარებოდა და სამცხე-ჯავახეთში სომეხ მიგრანტთა მოსვლამდე არსებობდა.

„ადრე სოფ. ორალიდან, მთის ძირიდან მოდიოდა წყალი, ნაწილდებოდა რამდენიმე სოფელში, ჩვენ სოფელს როდესაც მოუწევდა რიგი მაშინ ვიღებდით წყალს. ორალიდან წყალს ღებულობდა – ორალი, პატარა პამაჯი, დიდი პამაჯი, ყულარისი და ვალე. წყლის განაწილებას აწესრიგებდა სოფ-

ლიდან არჩეული კაცი, წყალს იძლეოდა საათობით, რასაც ამფას ვუნოდებდით“ – გადმოგვცა ვალელმა ა. ნადირაძემ.

სარწყავი წყალი ნანილდებოდა მინის ფართობების პროპორციულად, ყოველ 10 სომარს ერთ ამფად აერთიანებდნენ. ამფაზე წყალი ეძლეოდა მთელი დღის ან ღამის განმავლობაში. ამფაში გაერთიანებული საოჯახო მეურნეობები სარწყავი წყლით სარგებლობდნენ თავიანთი ნაკვეთების პროპორციულად დროის გარკვეულ მონაკვეთში. მთელი დღე იყოფოდა ოთხ ნაწილად „ურუმად“. ერთი ურუმის დროს ირწყებოდა ამფის მეოთხედი ე.ი. 2,5 სომარი. სარწყავი წყლის განაწილებას და სარგებლობას აწესრიგებდა საგანგებოდ გამოყოფილი პირი, ან ზოგჯერ მინდვრის დარაჯი, თუმცა სამართლიანად განაწილებას თვალს ადევნებდა მთელი თემი (ვერმიშევი 1886: 64). როგორც აღინიშნა, სომეხ მიგრანტებს მნიშვნელოვანი კორექტივები არ შეუტანიათ სამცხე-ჯავახეთში ჩამოყალიბებული ტრადიციული სარწყავი სისტემების გამოყენებაში. ამიტომ თვით უმნიშვნელო ცვლილებაც კი თვალშისაცემი იყო. მ. გეგეშიძეს აღნიშნული აქვს, რომ სოფ. სხვილსის სომეხი კათოლიკეები, რომლებსაც ფართობები მდინარე ფოცხოვზე აქვთ, წინათ „ბორბლებისა და კრუშკების“ საშუალებით რწყავდნენ, თუმცა ეს ხერხი ძველი მამაპაპური არ ყოფილა (გეგეშიძე 1961: 87).

როგორც ითქვა, სამცხე-ჯავახეთის მინათმოქმედებაში წამყვანი ადგილი მემინდვრეობას ეჭირა. ნიშანდობლივია, რომ „გურჯისტანის დიდი დავთრის“ მიხედვით მარცვლეულზე შეწერილი გადასახადების ჯამი მთელი გადასახადების დაახლოებით 70%-ს შეადგენდა (სვანიძე 1984: 13). მდგომარეობა არც XIX საუკუნეში შეცვლილა. საველე მასალასა და სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით ირკვევა, რომ მესხეთში მოჰყავდათ ხორბლეული: დოლისპური, დიკა, ასლი, თავთუხი. თავთავიანი კულტურებიდან: ქერი,

ჭვავი, ფეტვი და სხვ. მოჰყავდათ ასევე შერეული – ჭვავ-დოლის, ქერ-დიკის კულტურები.

ვ. მენაბდემ გამოიკვლია საქართველოს ხორბლეული კულტურები და მივიდა დასკვნამდე, რომ მრავალრიცხოვან სახეობათა და შიდა სახეობათა სიმრავლეს განაპირობებს ზონობრივი და მეტეოროლოგიური ფაქტორები (მენაბდე 1948: 29). ამ ჯიშების გამოყვანა დაკავშირებულია მრავალ-საუკუნოვან აგრარულ ტრადიციებთან.

სამცხე-ჯავახეთში ჩატარებული საექსპედიციო მუშაობისას ვერ შევძელი დამეფიქსირებინა სომხურ მოსახლეობაში რაიმე მარცვლეული, რაც ადგილობრივი ქართული ეთნიკური გარემოსათვის უცხო იქნებოდა. XIX საუკუნის ლიტერატურული მონაცემების თანახმად სომხური მოსახლეობა უფრო საგაზაფხულო ხორბლის (დიკა) მოყვანას ეტანებოდა. დიკა საქართველოს აბორიგენულ კულტურადაა მიჩნეული, რომელიც შუამთის სარტყლის ტიპიურ წარმომადგენლად ითვლება და მესხეთის გეოგრაფიულ პირობებში საუკეთესო მოსავალს იძლევა. იგი ითესებოდა მთიან, შედარებით გრილ ადგილებში და ნაკლებ მიდრეკილებას ამჟღავნებდა ნოციერი ნიადაგებისადმი (ბერიაშვილი 1973: 54-56).

ვალეს ზონის სომხურ სოფლებში დაგვისახელეს საგაზაფხულო ხორბლის ჯიში „ფასენი“, რომელიც, მთხრობელთა გადმოცემით, საუკეთესო გემოთი გამოირჩეოდა და მსხვილი მარცვალი ჰქონდა. გ. ჯალაბაძის დაკვირვებით ფასენი უშუალოდ ხორბლის მომყვანთა ვინაობას შეიძლება გამოხატავდეს და იგივე „ფასიანის“ ან „ბასიანის“ სახეცვლილი ფორმა უნდა იყოს, რომლის ლოკალიზება ხდება არაქსის ზემო წელში ბასიანის აუზში. არსებული შეხედულებით კი მთელი ისტორიული პერიოდების მანძილზე ბასიანის მხარეები მესხეთის საზღვრებში იყო მოქცეული (ჯალაბაძე 1972: 18).

მესხეთის ქართული მოსახლეობა მისდევდა ქერისა და დიკის შერეულად თესვას, რომელსაც „ქერდიკას ან ქერ-

ჭრელს“ უწოდებდნენ. ქერი მსუყე ნიადაგის მოყვარულია, ხოლო დიკასთან ერთად მწირ ნიადაგებშიც ხარობს. ასეთი ნათესები სომხურ მოსახლეობასაც ჰქონდა და ქართველების მსგავსად „ქერიდიგეს“ (ქართ. ქერდიკა) უწოდებდნენ“. „ქერიდიგე“ ერქვა ასევე პურსაც, რომელსაც ხორბლისა და ქერის ფქვილების შერევის შემდეგ აცხობდნენ. ინფორმატორთა ცნობით ქერი პურზე ბევრი მოდიოდა, ზოგიერთ ოჯახს პურის ფქვილი ადრევე შემოეღეოდა ხოლმე, სწორედ ასეთ შემთხვევაში აცხობდნენ „ქერიდიგეს“.

სომხურ მოსახლეობაში დიდი მონონებით სარგებლობდა „დოლის პური“, „დოლის პურისაგან“ ტრადიციული სომხური ლავაშების გამოცხობა შეიძლებოდა დიკისაგან კი არა – აღნიშნავენ მთხრობლები. უნდა ითქვას, რომ დოლის პურისა და ქერდიკას მოყვანის შესახებ 2023 წლის ჯავახეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის პერიდშიც დაგვიდასტურეს.

დოლის პური საქართველოში ძველთაძველი კულტურაა. ცნობილია მისი ორი სახეობა – ნითელთავთავიანი და თეთრთავთავიანი, რომლებიც თავის მხრივ 30-32 სახესხვაობისაგან შედგება. მესხეთში გავრცელებულია ნითელთავთავიანი დოლის მესხური ეკოტიპი ე. წ. „მესხური დოლი“. იგი კარგადაა შეგუებული ადგილობრივ პირობებს და მთელი რიგი პოზიტიური თვისებებით ხასიათდება როგორც საცხობ-საკვები თვისებებით, ისე მოყვანის მხრივაც (ბერი-აშვილი 1973: 43-47; სვანიძე 1984: 13; ჯავახიშვილი 1998: 357).

სამცხე-ჯავახეთში ხორბლეული კულტურებიდან გამორჩეული ადგილი ეჭირა ქერს. იგი აუცილებლობას წარმოადგენდა როგორც ადამიანთა საკვებად, ისე საქონლისთვისაც. „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მონაცემებით ახალციხის საფაშოში ქერის საშუალო წლიური მოსავალი ერთ კომლზე 2 692 კგ-ს შეადგენდა. ყველაზე მაღალი მოსავალი ახალქალაქის ლივის ნიალისყურის რაიონში

მოდით: ერთ კომლზე საშუალოდ 4836 კგ. ჯავახეთი სა-
ყოველთაოდ იყო ცნობილი ქერის უხვი მოსავლით, რასაც
ერთი ცნობილი ხალხური ლექსიც ადასტურებს:

„მე ჯავახეთს რა მინდოდა,
მთვარე მადგა მზესავითა,
ქერის პური და კალმახი
წინ მეყარა ბზესავითა.“

ქერი ბლომად მოჰყავდათ სომხებსაც, მათში ეს კულ-
ტურა დღემდე პოპულარულია, რასაც ეთნოგრაფიული მასა-
ლაც მოწმობს. ისინი თესდნენ ასევე ჭვავს, ფეტვს და სი-
მინდს.

ზოგიერთი ცნობით არზრუმელი მიგრანტები მაინცდა-
მაინც მაღალი მინათმოქმედების კულტურით არ გამოირჩე-
ოდნენ. მათ აქ გადმოუტანიათ მიწის დამუშავების ჩამორჩე-
ნილი წესები, რაც გავრცელებული იყო თურქეთში. არ იც-
ნობდნენ თესლბრუნვის სისტემას და ყოველწლიურად ერთი
და იმავე მარცვლეულს თესავდნენ ვიდრე მიწა არ გამოიფ-
იტებოდა. როგორც კი მოსავალი შემცირებას დაიწყებდა, ამ
ადგილს მიატოვებდნენ და რამდენიმე წლის განმავლობაში
ამუშავებდნენ სხვას, საიდანაც შემდეგში ისევ ადრე მიტო-
ვებულს დაუბრუნდებოდნენ და ა. შ.. (გუგუშვილი 1949:
566). მიწას მხოლოდ ერთხელ ხნავდნენ და თანვე თესდნენ,
თითქმის არ იცნობდნენ ფოცხსაც, რის გამოც დათესილ
მინდორზე უზარმაზარი ბელტები და მრავლად დარჩენილი
სარეველა ბალახი ცუდად მოქმედებდა ნათესზე. პურს
მკიდნენ ნამგლით, მიწას ნაკელით არ ანოყიერებდნენ (გუ-
გუშვილი 1949: 566-567).

XIX საუკუნის ბოლოსთვის ქ. ვერმიშევის ცნობის თა-
ნახმად, შეცვლილა სომეხ მიგრანტთა სამინათმოქმედო
კულტურის დონე. მათშიც დასტურდება მესხეთში განსა-
კუთრებით ფასეული, ე. წ. „ნაფუძარი“-„ნაფუზარი“ მინები,
რომელიც საცხოვრებელთან ახლოს მდებარეობდა და ადვი-
ლად შეჰქონდათ ორგანული სასუქი. ნაკელის შეტანის შემ-

დეგ პირველ წელს თესდნენ საგაზაფხულო ხორბალს, მომდევნო წელს კი ქერს. სომხები სახნავად იყენებდნენ „არორს“. ეს იარაღი ქართულ მოსახლეობაში გავრცელებულ „ჯილღასთან“ შედარებით ნვრილად ხნავდა, კარგად არ აფხვიერებდა და არ აბრუნებდა მიწას. ამიტომ სარეველა ბალახი რჩებოდა და არორით დამუშავებული ყანები ქართველების მიერ ჯილღით დამუშავებულს ჩამორჩებოდა (ვერმიშევი 1886: 148). ქართულ მოსახლეობას ადგილობრივ პირობებზე უფრო კარგად მორგებული სამეურნეო იარაღები და საუკუნეების განმავლობაში ჩამოყალიბებული სამინათმოქმედო ჩვევები ჰქონდა. ისინი არა მარტო უკეთ მოვლილი ყანებით და მაღალი მოსავლიანობით გამოირჩეოდნენ, არამედ მათ მიერ მოწეული მოსავალი უფრო მაღალი ხარისხის იყო და სასაქონლო ღირებულებაც მეტი ჰქონდა. მაგ., თუ სომხების მიერ მოყვანილი ხორბალი საწყაოში ჩადიოდა 50 ფუტი, ქართველებისა – 52-53 ფუტი (ვერმიშევი 1886: 149).

ხსენებული „ჯილღა“ – ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში შუა საუკუნეებში, განსაკუთრებით ქვემო ქართლსა და სამცხე-ჯავახეთში (ჩიტაია 1930: 270). აგებულიებით იგი ხისგან გაკეთებულ იარაღს წარმოადგენდა, რომელსაც რკინის მხოლოდ სახნისი ჰქონდა. ჯილღას განმასხვავებელ თვისებას კბილაზე აქეთ-იქით დამაგრებული ყურები შეადგენდა, ისინი სახნისისაგან გათხრილ მიწას აქეთ-იქით ყრიდნენ კვალის ორივე გვერდზე. ამრიგად ჯილღა იყო უფრო ყურებიანი სახვნელი (ჯავახიშვილი 1998: 207). სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონითაც „ჯილღა“ უფრო ერქვანია. ლ. ბერიაშვილის დაკვირვებით „ჯილღას“ შეესაბამებოდა მოდგამის არქაული ფორმა „ახალციხური მოდგამი“ (ბერიაშვილი 1973: 150). ჯილღას იდენტური იარაღი დაფიქსირდა ნასოფლარ ჭიჭავაში საფლავის ქვაზე, რომელიც მე-16 საუკუნის წინარე დროს ეკუთვნის (ჯალაბაძე 1979: 22).

ქართველი ხალხისათვის დამახასიათებელი შრომის იარაღები და ზოგჯერ შრომის ორგანიზაციის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია საკმაოდ გავრცელებულა მეზობელ ხალხებშიც და, მათ შორის, სომხებში (გუთანი, ჯილლა, ფორჩხი, მოდგამი და სხვ.). ტერმინი ჯილლა დასტურდება სომხეთში სოფ. გოლთში, ბაშ-გარნიში, ართიკში და კოტაიკის სამარხებში. იგი ცნობილი იყო ერევნის მაზრის თათრებისთვისაც (ჯავახიშვილი 1998: 257-270). სპეციალური ლიტერატურიდან ჩანს, რომ ქართულსა და ზემოთ ნახსენებ ჯილლას შორის პრინციპული კონსტრუქციული სხვაობა არსებობდა. კერძოდ, ქართულ ჯილლას ფრთები არ აქვს, ხოლო სომხურს ორივე მხარეს აქვს ფრთები, ხმალზე წინა წვერით ჩაბმული (ჯალაბაძე 1979: 22).

სახვნელი იარაღის ყოველგვარი კონსტრუქციული თავისებურება რა თქმა უნდა ჩამოყალიბებულია კონკრეტული კლიმატური და ნიადაგობრივი გარემოსათვის. ამრიგად მესხური „ჯილლა“ სამცხე-ჯავახეთის პირობებზე იყო მორგებული, ერევნის მაზრაში გავრცელებული კი – იქაურზე.

ზემოთხსენებულ საკითხთან დაკავშირებით აუცილებელია შევეხოთ ერთ დელიკატურ საკითხს. კერძოდ, ე. ბდოიანის მტკიცებას, რომ არზრუმელმა სომხებმა, რომლებიც მსგავს ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოში ცხოვრობდნენ, თან მოიტანეს „ჯილლა“ (ბდოიანი 1968: 47-49). ამ მოსაზრებას ვერ დავეთანხმებით, რადგან, ქართულსა და სომხურ ჯილლაში არსებული კონსტრუქციულ განსხვავების გარდა, ჩვენ ხელთა გვაქვს პირდაპირი მტკიცება, რომ ეს იარაღი საქართველოში XIX საუკუნეზე ადრე იყო გავრცელებული (საფლავის ქვაზე ამოკვეთილი სახვნელი ჭივჭავაში) და ვერმიშვეის ცნობა იმის შესახებ, რომ ჯილლა, სახვნელი სომხურ არორთან აშკარა უპირატესობის მიუხედავად, სამცხე-ჯავახეთის სომხურ მოსახლეობაში ძნელად იკიდებდა ფეხს.

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, სომხურ მოსახლეობას გვიან ხანებამდე შემოუნახავს სახვნელი იარაღი „არო-

რი“. მთხრობელთა გადმოცემით „არორში“ აბამდნენ ერთ ან ორ უღელ ხარს. ამ იარაღით დამუშავებამდე სასურველი იყო მინა სამ ან ოთხ უღლიანი სახვნელით მოხნულიყო. არორი მარტივი აგებულების სახვნელია იგი ორი ნაწილისაგან შედგება – ნაწვეტებული ქუსლ-კბილასაგან, რომელზეც ხის სახნისი იყო წამოცმული და კბილა ქუსლში ჩასმულ-ჩაჭედ-ილი მოხრილი რვილის ანუ „გრდუ ხისაგან“. გ. ჩიტაიას შენიშვნით, არორი ინდოევროპული ძირის სიტყვაა, რომლითაც აღინიშნებოდა აჩაჩა კავის სახის პრიმიტიული იარაღი. არორსა და მესხურ არონას შორის სახელწოდების მსგავსების მიუხედავად, მნიშვნელოვანი კონსტრუქციული განსხვავებაა. ქუსლიანი სახვნელი იარაღები (არონა, ჯილდა) სპონტანური მოვლენაა და არა სესხების გზით მიღებული (ჩიტაია 1930: 270-281).

მოგვიანებით სამცხე-ჯავახეთში მარცვლეული კულტურები ნაწილობრივ ჩაანაცვლა კარტოფილმა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამორჩეულია ჯავახეთის ზეგნის სომხური მოსახლეობა. უხვმოსავლიან წლებში ინდივიდუალური მეურნეები ველარ აუდიიან კარტოფილის აღებას და მეზობელი სოფლებიდან ქირაობენ მუშახელს. 2022 წელს კარტოფილის ამკრეფის დღიური ანაზღაურება 50 ლარი ყოფილა.

მესხეთი განთქმული იყო ტექნიკური კულტურებით, განსაკუთრებით სელით. სელი კარგად ეგუებოდა როგორც მწირ, ისე ნოყიერ ნიადაგებს. ეთნოგრაფიული მონაცემებით სამცხე-ჯავახეთში სამი სახეობის სელი დასტურდება: ბრტყელი, ნინმატა და შავი. მას მრავალგვარი დანიშნულება ჰქონდა. სელისაგან ძირითადად იხდებოდა ზეთი, ზეთის ნახადი ჩენჩო კოპტონი, საქონლის საკვებად გამოიყენებოდა, ხოლო ბოჭკოსაგან ქსოვილებს ამზადებდნენ (ბერიაშვილი 1973: 76-78; სვანიძე 1984: 53).

სამცხე-ჯავახეთში სელის ფართო გავრცელებას ადასტურებს ქრ. შარაშიძის მიერ გამოქვეყნებული საბუთები, სადაც ჩანს, რომ XIII-XV სს-ში ზეთს ეკლესია-მონასტრები-

სათვის დანესებულ შესანიშნავში დიდი ადგილი ეჭირა (შარაშიძე 1982: 1-32).

ამ კულტურის დიდი პოპულარობა მომდევნო ხანებში მოწმდება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრით“. სულ ახალციხის საფაშოში სელის წლიური მოსავლის ღირებულება 116 910 ახჩას შეადგენდა, საიდანაც 24 466 ახჩა გადასახადად იყო შეწერილი (სვანიძე 1984: 54).

სომხებს ქართული მატერიალური კულტურის სხვა ძეგლებთან ერთად ადგილებზე დახვედრიათ ზეთსახდელეებიც, რომელთა დანიშნულებაში სწრაფად გარკვეულან, შეუკეთებიათ დაზიანებული კედლები და როცა, რამდენიმე წლის შემდეგ, სელის კარგი მოსავალი მიუღიათ მთელი სიძლიერით აუშუშავებიათ ისინი. ქართველების მიერ აგებული და სომხებისაგან განახლებული ზეთსახდელეები XX საუკუნის 20-იან წლებამდე ყოფილა გამოყენებაში (ჩიქოვანი 1982: 42). აქაურები ზეთსახდელეებს თურქული ტერმინით „ბეზირხანა“ აღნიშნავდნენ. განსაკუთრებით მრავლად იყო შემორჩენილი ბეზირხანები ჯავახეთში, სადაც XX საუკუნის 60-იან წლებამდე ყოფილა მათი ნანგრევები (სოფლებში: კოთელია, ფორია, ეშტია, დილათი, განძა, ჯიგრაშენი, ბარალეთი, მურჯახეთი).

საქართველოში ზეთოვან კულტურათა მოყვანის და დამუშავების მდიდარი ტრადიცია არსებობდა. ამ პრობლემის მეცნიერული კვლევა სათანადო სიმაღლეზე დგას და ზეთსახდელი იარაღის შესწავლას მონოგრაფიაც მიეძღვნა (მოლოდინი 1963). ზემომოტანილი მასალა უფლებას გვაძლევს მიუღებლად ჩავთვალოთ ქ. ვერმიშევის დებულება, რომლის მიხედვითაც სამცხე-ჯავახეთში ზეთოვანი კულტურების შემოტანა და მოშენება არზრუმიდან გადმოსახლებულ სომხებს მიეწერებათ (ვერმიშევი 1986: 189).

საკმაოდ მკაცრი კლიმატური პირობების მიუხედავად მესხეთში მაღალ დონეზე იდგა მევენახეობა-მეხილეობა.

ღვინო ქართული ყოფისათვის განუყრელ ნაწილად ითვლება და ქართველი კაცი ყოველგვარ გარემოში ცდილობდა ვაზის გაშენებას. სამცხე-ჯავახეთში მაღალგანვითარებული მევენახეობის დამადასტურებელი მასალა დღემდეა შემონახული. რადგან მევენახეობა და მეხილეობა ამ მხარეში მხოლოდ მორწყვის პირობებში იყო შესაძლებელი მათ სარწყავ მიწებზე, ძირითადად მტკვრისა და მისი შენაკადების გასწვრივ ხელოვნურად გაშენებულ ტერასებზე აშენებდნენ (სვანიძე 1984: 108). ღვინო გარდა საოჯახო საჭიროებისა მესხეთში მრავლად მდებარე ეკლესია-მონასტერთა მოხმარების საგანსაც წარმოადგენდა. XIII საუკუნის სამართლის ძეგლის „ვაჰანის ქვაბთა განგების“ მიხედვით, ნათელია, რომ ღვინო ვაჰანის მამათა მონასტრის მონოპოლითა რაციონში ძირითად პროდუქტს წარმოადგენდა (მუსხელიშვილი 1938: 71-76). როგორც ირკვევა, მონასტრის მეურნეობაში კარგად იყო განვითარებული მევენახეობა... ზვრებიდან აღებული ღვინო „საზედაშედ“ ინახებოდა (ტალახაძე 1997: 50).

მევენახეობა-მეღვინეობის მაღალ დონეს ადასტურებს „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. მ. სვანიძის გამოკვლევით დავთარში დასახელებული 771 მესხური სოფლიდან ვენახი გაშენებული იყო 156 სოფელში. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ახალციხის ლივის აწყურის რაიონი და ხერთვისის ლივის ხერთვისის რაიონი (სვანიძე 1984: 115).

ვაზის ჯიშებიდან მესხეთში გავრცელებული იყო როგორც თეთრყურძნიანი, ისე შავყურძნიანი ჯიშები. ვენახი შენდებოდა მაღლარიც და დაბლარიც. ლიტერატურაში მევენახეობის ადგილად დასახელებულ ზოგიერთ სოფელში საამისო ბუნებრივ-კლიმატური პირობები არ არის. მაგ. ადრიანმინდა, სარო, თოკი, ვარგავი, ჭობარეთი, ხიზაბავრა და ა. შ. გამოირკვა, რომ ამ სოფლებს ბალ-ვენახები ქვემოთ, სოფლიდან ზოგჯერ ათეულობით კილომეტრზე დაშორებულ ტერასებზე ჰქონდათ გაშენებული (ბერიაშვილი 1973: 99).

თურქთა ორასწლოვანმა ბატონობამ თავისებური დალი დაასვა სამცხე-ჯავახეთის მევენახეობა-მელვინეობას. შარიათი მკაცრად კრძალავდა ღვინის სმას. ამასთანავე ოსმალეთის იმპერიაში არსებობდა ღვინისა და ყურძნის წვენის (შირა) გაყიდვის მონოპოლიური წესი, რაც ეკონომიკურად ნამგებიანს ხდიდა გლეხისათვის მის წარმოებას (ფაშაევა 1976: 115). ამიტომ მესხები თავს ანებებდნენ მამა-პაპურ მევენახეობას. სიპტომატურია ამ მიმართებით ლატიფშაჰ ბარათაშვილის მოგონებები. სოფ. ღვინიას მკვიდრ ქართველ მაჰმადიანს სახლის საფუძვლის გათხრისას 900 ლიტრიანი ქვევრი უპოვია, რომელიც თავდაპირველად განძად მიიჩნია. თუმცა ქვევრში ოქრო-ვერცხლი კი არა, კარგად შენახული ღვინო აღმოჩნდა. მუსლიმ ქართველს ეს ფაქტი ალახის მრისხანებად და ცუდ ნიშნად მოეჩვენა და სოფლის იმამს მიმართა. იმამმა მოკლე გადაწყვეტილება მიიღო, რომლის თანახმად ქვევრი გატეხეს და ღვინო დაღვარეს. ქართველი კათოლიკე ოლე ჩაგიშვილი, რომელიც ამ ამბავს შეესწრო, დაღვრილ ღვინოს მივარდა და დაენაფა (ბარათაშვილი 1988: 96).

როგორც ითქვა, ვენახები ასპინძის მიდამოებშიც ჰქონდათ. სოფ საროში ჩანერილი მასალის თანახმად აქ საკმაოდ გვარცელებული ყოფილა ვაზის ჯიშები. ღვინოს თიხის ქვევრებში აყენებდნენ და საოჯახო მოხმარებისთვის ინახავდნენ. ისიც თვალნათელია, რომ ბოლო ხანებში მევენახეობა სამცხე-ჯავახეთში ახალ გაქანებას იძენს, რადგან მხარის ტურისტული ბიზნესის განვითარებაში ადგილობრივები მას მნიშვნელოვან როლს ანიჭებენ.

სომხების ჩამოსახლების დროისათვის მევენახეობა სამცხე-ჯავახეთში უკვე დაქვეითება-დაკნინების გზაზე იდგა. თურქეთის ის რეგიონები, საიდანაც სომხები წამოვიდნენ მეურნეობის ამ დარგს ნაკლებად იცნობდნენ. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მთელ არზრუმის ვილაიეთში 65 ტონა ყურძენი მოჰყავდათ (მასალები 1885: 17). ვაზის მოვლა-პატ-

რონობა, ჯიშების გამოყვანა და მევენახეობის პროდუქტების წარმოება კი ხანგრძლივ გამოცდილებას მოითხოვს. ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ სომხურმა მოსახლეობამ მთლიანად უგულვებლყო მესხეთისათვის ეგზომ მნიშვნელოვანი მევენახეობა. ნადგურდებოდა ქართული ეთნიკური გარემოსათვის დამახასიათებელი ტერასებიც, რომლებიც მძიმე შრომასა და რუდუნებას მოითხოვდნენ. ნიშანდობლივია სოფ. ჯიგრაშენის (ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტი) უნიკალური ბაქან-ტერასების მაგალითი. ქართველი მუსლიმების წასვლის შემდეგ ეს უნიკალური ტერასული სისტემა მთლიანად განადგურდა (ჩიქოვანი 1982: 17-19).

არზრუმელმა მიგრანტებმა შედარებით ადვილად აუღეს ალლო მეხილეობას. მებაღეობას მესხეთში დიდი ტრადიციები გააჩნია, რაც მხედველობიდან არ გამორჩენიათ მკვლევარ-მოგზაურებს, რომლებიც მესხური ხილით ალტაცებას ვერ მალავდნენ (დიუბუა: 1839: 70; გეევსკი 1879: 30). ეს დარგი განსაკუთრებით დანინაურებული ყოფილა ქართველ მუსლიმებში (ხახანოვი 1891: 24). მევენახეობა და მებაღეობა თითქმის ერთნაირ პირობებს მოითხოვს, ამიტომაც ოსმალთა გავლენით გამოდევნილ მევენახეობას ქართველ მუსულმანებში ჩაენაცვლა მებაღეობა. თანდათანობით ხმარებაში შემოვიდა ხეხილის ოსმალური დასახელებები. არაქართული ტერმინები პირველ რიგში გამაჰმადიანებულ მოსახლეობაში დამკვიდრდა, შემდეგ კი დანარჩენ ფენებშიც გავრცელდა.

აღსანიშნავია, რომ რომ ჯავახეთის ზეგანის მოსახლეობა მკაცრი კლიმატური პირობების გამო ხილით ძირითადად მეზობელი სამცხის ქართული სოფლებიდან მარაგდებოდა. ახალქალაქის ბაზარში ნებისმიერი ხილი სალდებოდაო, გვეუბნებიან მთხრობელები. ჩემმა სომეხმა მასპინძელმა გვიამბო – „ჩემს ბავშვობაში პომიდორი არც კი მენახა, სხვილისიდან რომ ამოიტანეს გაკვირვებული ვუყურებდი, რა არის მეთქი. კომბოსტოც მარტო სხვილისსა და ვალეში

მოჰყავდათ. ჩვენთან იქედან ამოქონდათ და ყიდდნენ ხოლმე“.

XX საუკუნეში ახალი კულტურების დამკვიდრება, რაც ტრადიციული დარგების შეზღუდვა-გამოდევნის პარალელურად მიმდინარეობდა. მეკარტოფილეობისა და ბალჩეული კულტურების მასობრივმა გარვცელებამ გამოიწვია ქერის გაძევება ნაფუძვარებიდან (ამ ადგილებს თანამედროვე მესხეთის მკვიდრნი კარტოფილსა და კომბოსტოს უთმობენ), ხოლო სელის კულტურა მთლიანად დავინწყებას მიეცა. სამცხე-ჯავახეთი დღეისათვის ბალჩეული კულტურების მხრივ საქართველოში წამყვან კუთხედ ითვლება და სომხური მოსახლეობა ამ მიმართებით არც თუ უმნიშვნელო როლს თამაშობს.

ზემოთ მოტანილი მასალიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ სომხურმა მოსახლეობამ სამცხე-ჯავახეთში გადმოსახლების შემდეგ აითვისა ადგილობრივი ქართველებისათვის დამახასიათებელი მინათმოქმედების ხერხები, რაც გამოწვეული იყო იმით, რომ ადგილობრივი მოსახლეობის სამეურნეო ყოფა ოპტიმალურად იყო მორგებული ბუნებრივ-კლიმატურ პირობებს. მათთვის დამახასიათებელი კონსერვატიულობის მუხედავად, სომხები თანდათანობით ითვისებდნენ ადგილობრივ მცენარეულ კულტურებს, მიწის დამუშავების ნესებს და სამუშაო იარაღებს. XX საუკუნეში განხორციელებულმა მნიშვნელოვანმა პოლიტიკურმა და სოციალ-ეკონომიკურმა ძვრებმა კიდევ უფრო გაზარდა სამეურნეო ყოფის ნიველირება. დღეისათვის სამცხე-ჯავახეთის ქართული და სომხური მოსახლეობა სამინათმოქმედო კულტურების, მიწის დამუშავების ხერხების და იარაღების მიხედვით მცირედ განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

დამონმებული ლიტერატურა

- ბაგრატიონი 1973** – ბაგრატიონი ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, ქც., ტ. 4, თბ.1973
- ბარდაველიძე 1941** – ბარდაველიძე ვ. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბარბარ), თბ. 1941
- ბარათაშვილი 1988** – Бараташвили Л., Бараташвили К. Мы – Месхи. Литературная Грузия. 1988, №9
- ბაქრაძე 1889** -Бакрадзе Д. Исторический очерк турецкой системы землевладения. Приложения к протоколу Кавказского юридического общества №9, Тб. 1889
- ბლოიანი 1968** – Бдоян В.А. Земледельческая культура в Армении (დისერტაციის ავტორეფერატი), Тб. 1968
- ბენდიანიშვილი 1965** – ბენდიანიშვილი ა. აგრარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890-1917 წწ. თბილისი 1965
- ბენდიანიშვილი 1990** – Бендианашвили А. Введение сельскоо общественного управления. Судебная и городская реформы. Городские самоуправления в последней трети XIX в. ОИГ, Т. Тб., 1990
- ბერიაშვილი 1973** – ბერიაშვილი ლ. მინათმოქმედება მესხეთში (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), თბ., 1973
- ბუნიატოვი 1893** – Буниятов Г. Из поверий, предрассудков и народных примет армян Эчмядинского уезда. СМОМПК, Вып. 17, ТФ. 1893
- გაბაშვილი 1958** – გაბაშვილი ვ., ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1958
- გეგეშიძე 1961** – გეგეშიძე მ. სარწყავი მინათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961
- გიორგაძე 1969** – გიორგაძე პ., სამცხის სოფელი 1870-1905 წწ (დისერტაცია), თბ. 1969

- გიორგაძე 1993** – გიორგაძე მ. ქართული ხალხური კალენდარული სანესჩვეულებო პოეზია, თბ. 1993
- გეევსკი 1879** – Геевски, Очерк садоводства в Ахалцихском уезде, СКОСХ, вып.2, Т6 1879
- გუგუშვილი 1949** – გუგუშვილი პ., საქართველოსა და ა/კავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, ტ. 1 თბ., 1949
- დიუბუა 1839** – Dubois de Montpereus voyage autour du Caucase t. 2, Paris 1839
- ეგიაზაროვი 1887** – Егиазаров С.А. Формы общины крестьянского землевладения в Тифлисской губернии, СМПИЭБЗК, т.2, Тф. 1887
- ვერმიშევი 1886** – Вермишев Х.А. Экономический быт государственных крестьян в Ахалцихском и Ахалкалакских уездах Тифлмской губернии МИЭБГКЗ, Т3, ч.2, ТФ 1886
- ზელინსკი 1881** – Зелинский С.П. Город Ереван, СМОМПК, Вып 1, Тф, 1881
- თოფჩიშვილი 2000** – თოფჩიშვილი რ., სად წავიდა ჯავახეთის ქართული მოსახლეობა, თბ., 2000
- თურმანიძე 2001** – თურმანიძე ო. საადგილმამულო ურთიერთობანი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ბათუმის უნივერსიტეტი, 2001
- თურქეთის ხალხები 1879** – Народы Турции, Перевод с английского, СПб, 1879
- კორძახია 1950** – კორძახია კორძახია მ., ნაფეტვარიძე ვ., მესხეთის კლიმატი, გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ.5, ნაკვ. 1, თბ., 1950
- კიკვიძე 1976** – კიკვიძე ი., მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ. 1976
- კუჩაევი 1887** – Кучаев М., Поземельное устройство государственных крестьян водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях // Свод материалов по

изучению экономического быта государственных крестьян
Закавказского края. Т. I, ч. 2. Тифлис, 1887

კუჩაევი 1888 – Кучаев М. Ахчевое и тапноле земледелия в
Ахалцихском уезде. СМЭБГКЗ Т. 5 ч. 2. Тифлис, 1888

მასალები 1885 – Материалы для этнографии азиатской
Турции, Тф. 1885

მენაბდე 1948 – Менабде В. Пшеницы Грузии, Тб. 1948

მოლოდინი 1963 – მოლოდინი ლ., ქართველი ხალხის მატერი-
ალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახთელი
იარაღები), თბ., 1963

მუსხელიშვილი 1938 – ვაჰანის ქვაბთა განგება, გამოსცა ლ.
მუსხელიშვილმა, თბ., 1938

ნოლაიდელი 1967 – ნოლაიდელი ჯ. აჭარული ზეპირსიტყვიერ-
ებისა და ეთნოგრაფიის მასალები, თბ. 1967

პროკოპი 1965 – პროკოფი კესარიელი, გეორგიკა ტ. 9, თბ.
1965

სვანიძე 1984 – სვანიძე მ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს
სოფლის მეურნეობა XVI ს-ში, თბ. 1984

ტალახაძე 1997 – ტალახაძე ი. ვანის ქვაბთა მონასტრის მეურ-
ნეობა, მესხეთი (საისტორიო კრებული) I ახალციხე 1997

ტვერიტინოვა 1963 – Тверитинова А.С. Аграрный строй
Османской империи XV-XVI веков. Документы и материалы.
М. 1963

ფაშაევა 1976 – ფაშაევა ლ., შინახელოსნური წარმოების ზოგი-
ერთი საკითხების შესახებ ნალკის რ-ნის მოსახლეობაში,
ძეგლის მეგობარი, №42, თბ. 1976

შარაშიძე 1982 – შარაშიძე ქრ., სამხრეთ საქართველოს ისტო-
რიის მასალები (XIII-XV სს), თბ. 1982

ჩიტაია 1930 – ჩიტაია გ., მასალები საქართველოს იარაღების
ისტორიისათვის, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. V,
ტფილისი, 1930

ჩიქოვანი 1982 – ჩიქოვანი თ., ჯავახეთი, თბ., 1982

- ჩუბინიშვილი 1963** – ჩუბინიშვილი ტ., ამირანის გორა, თბ., 1963
- ხახანოვი 1891** – Хаханов А.С. Месхи (этнографический очерк), М. 1891
- ჯავახიშვილი 1998** – ჯავახიშვილი ი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, ნ. 1, თბ. 1998
- ჯალაბაძე 1972** – ჯალაბაძე გ., მემინდვრეობა მესხეთ-ჯავახეთში, კრ. ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1972
- ჯალაბაძე 1979** – Джалабадзе Г. Полеводство в Месхет-Джавახети, საქართველოს მუზეუმის მოამბე XXXIII, თბ. 1979
- ჯიქია 1941** – გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ნ. II, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი და კომენტარები დაურთო ს. ჯიქიამ, თბ. 1941,